

УДК 316.361:314

ОСОБЛИВОСТІ І ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНИХ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ

Яковенко Тетяна Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

У статті досліджуються актуальні питання формування сучасних шлюбно-сімейних відносин в Україні. Аналізуються динаміка і структурні зміни шлюбних і сімейних відносин. Розглядаються особливості їх сучасного перебігу в контексті загального демографічного розвитку. Підкреслюються особлива роль і значимість цих процесів у пом'якшенні демографічної кризи в країні.

Ключові слова: демореальність, шлюб і шлюбні процеси, сім'я і сімейні відносини, тенденції і потенціал розвитку.

В статье исследуются актуальные вопросы формирования современных брачно-семейных отношений в Украине. Анализируются динамика и структурные изменения брачных и семейных процессов. Рассматриваются особенности их современного течения в контексте общего демографического развития. Подчеркивается особая роль и значимость этих процессов в смягчении демографического кризиса в стране.

Ключевые слова: демореальность, брак и брачные процессы, семья и семейные отношения, тенденции и потенциал развития.

In the article actual problems of the formation of present day marriage and family relations in Ukraine are investigated. The dynamics and structural changes of the marriage and family processes are analyzed. Peculiarities of their modern ways of development in the context of general demographic situation are considered. The specific role and importance of these processes in the national demographic crisis softening are emphasized.

Keywords: demoreality, marriage processes, family relations, tendencies and development potential.

Соціально-демографічні процеси як глобальне суспільне явище є найбільш стійкими та інерційними і формуються десятиліттями під впливом соціально-економічних факторів. Трансформаційні процеси, які відбуваються в Україні з початку 90-х років минулого століття в політичній, економічній та соціальній сферах, вкрай негативно вплинули на соціально-демографічну ситуацію в українському суспільстві і визначили перспективи розвитку її на десятиліття.

Демографічна криза в Україні є результатом значних деформацій у суспільному житті, вона є наслідком кризового стану основних сфер життя суспільного організму, нагромадження і загострення суперечностей, поглиблення яких вкрай негативно впливає на демореальність. За певних умов криза може перетворитися на демографічну катастрофу, на такий перебіг демографічних подій, коли соціальний механізм відтворення буде зруйнований.

Сучасний стан населення України вже є демографічно і соціально небезпечним, бо призводить до нестабільності суспільного розвитку, негативно впливає на економіку і соціальні перетворення. Як зазначає академік С. І. Пирожков, "в цілому демографічна криза, зумовлюючи фізичний, інтелектуальний і духовний занепад суспільства, є однією з найзначніших загроз національній безпеці України" [11, с. 4].

Для розуміння глибин сучасної демографічної кризи і визначення шляхів зменшення її впливу на розвиток українського суспільства треба досліджувати максимальне коло чинників, які впливають на перебіг демографічних процесів. До них належать шлюбні процеси та стан і розвиток сімейних відносин.

У наукових працях вітчизняних учених (демографів і соціологів) досліджуються найбільш гострі і довготривалі демографічні проблеми розвитку країни, серед яких відповідне місце займають питання, що стосуються сучасного шлюбу, сім'ї і дітородних орієнтацій населення України.¹

© Яковенко Т.В., 2011

¹ До таких учених належать, зокрема, О. Балакірєва, Е. Лібанова, О. Карнаушенко, І. Курило, І. Прибиткова, С. Пирожков, І. Петрова, І. Савченко, В. Стешенко, Л. Слюсар, Л. Чуйко, П. Шевчук та ін.

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Мета даної публікації — виявити і оцінити характерні особливості і тенденції шлюбних процесів і пов'язаних з ними сімейних відносин на сучасному етапі розвитку українського суспільства, визначити вплив цих процесів на демографічний розвиток країни.

Соціально-економічні умови розвитку країни впливають на демографічні процеси не безпосередньо, а через демографічну поведінку, через зміни у структурі потреб, цінностей, норм. Демографічна поведінка охоплює систему дій і відносин, спрямованих на зміну або збереження певного демографічного стану. Одним із суб'єктів демографічної поведінки є сім'я, а складовими її є репродуктивна, шлюбно-сімейна, міграційна та вітальна (збереження здоров'я і життєздатності) поведінка.

Сім'я є базовою передумовою функціонування соціуму, первинним осередком відтворення та формування людського капіталу. Через сім'ю здійснюється зміна поколінь, забезпечується продовження роду, відбувається первинна соціалізація і виховання дітей. Демографічний розвиток сім'ї і пов'язані з цим процеси шлюбності і розлучуваності безпосередньо впливають на відтворення населення і, перш за все, на народжуваність.

Наукові дослідження шлюбно-сімейної структури населення країни і процесів її формування з очевидністю доводять, що традиції українського способу життя, без якого неможливе існування самого українського суспільства, в країні збережено. Однак в умовах соціально-економічної та постіндустріальної трансформації змінюються тенденції розвитку шлюбу і сім'ї, які приводять до значних перетворень у шлюбно-сімейних відносинах.

Основними причинами цих перетворень слід вважати кардинальні зміни у шлюбно-сімейній (матримоніальній) та репродуктивній поведінці населення: зміна шлюбно-сімейної структури населення, зниження рівня шлюбності, підвищення віку укладання шлюбу, поширення різноманітних форм шлюбного партнерства, нестабільність подружніх відносин, зростання рівня розлучуваності, поширеність позашлюбної народжуваності, збільшення чисельності неповних сімей, зниження показників дітності української сім'ї тощо. У транзитивному соціумі сучасної України, в умовах гострої демографічної кризи ці демографічні трансформації продукують низку складних соціально-демографічних проблем.

Наведені в табл. 1 дані характеризують зміни в часі загальних показників шлюбно-сімейного стану населення країни [20, 21].

Таблиця 1.

Динаміка показників шлюбів, розлучень і народжуваності в Україні в 1990 — 2010 рр.

	1990	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Кількість зареєстрованих шлюбів, тис.	482,8	274,5	332,1	355,0	416,4	322,0	318,2	300,2
— на 1000 населення	9,3	5,6	7,1	7,6	9,0	7,0	6,5	6,6
Кількість зареєстрованих розлучень, тис.	192,8	197,3	183,5	179,1	178,4	166,8	145,4	126,0
— на 1000 населення	3,7	4,0	3,9	3,8	3,8	3,6	3,2	2,8
Співвідношення $K_{шлюб}$ і $K_{розлуч}$	+2,5	+1,4	+1,8	+2,0	+2,4	+1,9	+2,0	+2,4
Кількість народжених, тис.	657,2	385,1	426,1	460,4	472,7	510,6	512,5	498,4
— на 1000 населення	12,6	7,8	9,0	9,8	10,2	11,0	11,1	10,8

Населення України здавна відрізняється високим рівнем шлюбності. За рівнем загального коефіцієнта шлюбності Україна поряд із Росією і Білоруссю займає передові позиції в Європі [Year Book 2008 — 2009]. В роки незалежності ця тенденція стала змінюватися. Виникли коливання рівнів шлюбності, що в цілому привело до їх значного пониження [див. табл. 1]. За перше десятиліття (1990 — 2000 рр.) кількість зареєстрованих шлюбів в країні зменшилась на 208,3 тис., тобто на 43,1%; коефіцієнт шлюбності з 9,3‰ впав до 5,6‰. Це самий низький рівень шлюбності за всі роки незалежності в той час як рівень розлучуваності став самим високим (4,0‰). Природно, що рівень народжуваності в країні суттєво знизився: з 12,6‰ в 1990 р. до 9,6‰ у 1995 р. і до 7,8‰ у 2000 році. За цей період щорічна чисельність народжених зменшилась з 657,2 тис. до 385,1 тис., тобто на 41,4%. Значно збільшилась кількість померлих (з 629,6 тис. до 758,1 тис.), що разом вперше привело до від'ємних показників природного приросту населення (з +0,5‰ до -7,6‰) і зменшенню чисельності населення країни за десятиліття з 51838,5 тис. до 49429,8 тис., тобто на 240,9 тис. чоловік [20, 21].

Поліпшення демографічної ситуації в цілому, в тому числі і шлюбно-сімейних відносин, починається з другого десятиліття незалежності України [див. табл. 1]. З 2001 року з'являється стійка тенденція росту загального рівня шлюбності, який складає щорічно 6,5 — 8,0%, а в 2007 р. навіть 9,0%. Це пояснюється в основному позитивними змінами соціально-економічного становища країни, збільшенням чисельності шлюбно-активних контингентів молоді за рахунок поколінь 80-х років минулого століття, а також високою шлюбною активністю населення напередодні високосного 2008 року, який згідно з народними традиціями вважається несприятливим для шлюбу.

Відповідні зміни відбуваються в структурі шлюбно-сімейних відносин. Характерною рисою стало підвищення вікових показників укладання шлюбу: середній вік вступу до шлюбу чоловіків за 1990 — 2009 рр. підвищився з 26,8 до майже 30-ти років, жінок, відповідно, з 25,3 до 26,9 років [21]. Змінюється також розподіл шлюбів за віком наречених, що приводять до зменшення частки ранніх шлюбів у їх загальній кількості: якщо у 1990 р. з нареченими віком до 19 років було 20,2% укладених шлюбів, то у 2009 р. — 8,7%. При тому збільшується частка шлюбів, укладених після 30-тирічного віку. Середній вік укладання першого шлюбу в Україні є нижчим, ніж у більшості країн Європи (середній вік наречених при укладанні перших шлюбів — 23,5 року), що вважається позитивним [21].

Все це має безпосереднє відношення до народжуваності, показники якої після тривалого часу обвального падіння поступово почали покращуватись. Щорічні коефіцієнти народжуваності з 2002 р. стали на рівні від 8,1 ‰ до 11,1‰ [див. табл. 1]. Пожвавлення дітородної діяльності правомірно пов'язують з періодом посткризової (після 1998 р.) стабілізації, з поліпшенням ситуації і стану ринку праці, з пом'якшенням негативних факторів життєвого рівня населення. Таке положення спостерігається особливо у 2002 — 2005 рр. та у 2006 — 2008 рр. Однак це ніяк не свідчить про докорінний перелом у тенденціях народжуваності, бо являє собою звичайну посткризову компенсацію народжень, яка відбулася в країні на тлі "демографічної хвилі" (збільшення контингентів жінок 1983 — 1988 рр. народження), а також посилення державної соціально-демографічної політики.

Характерною рисою шлюбно-сімейних відносин, яка має визначальну роль у покращенні народжуваності, є пожвавлення в ці роки повікової дітородної активності жінок. Найбільш високі темпи підвищення повікових показників народжуваності має контингент жінок віком 25 — 29 років і особливо 30 — 39 років, хоча найбільш високою дітородною активністю відрізняються 20 — 29-річні жінки. В цілому у даний період підвищення повікової інтенсивності народжуваності є певним зміщенням її кривої у бік старших вікових груп, що може свідчити про початок перебудови "вікової моделі" народжуваності у напрямі її "постаріння".

Кінець 2008 р. і початок 2009 р. відзначились швидким розростанням гострої фінансово-економічної кризи, яка призвела до різкого падіння темпів росту ВВП, скорочення обсягів виробництва, масового безробіття, зниження і невиплат заробітної плати тощо. Ці процеси одразу позначились на матеріальному становищі населення країни, кожної пересічної сім'ї. За даними досліджень Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), сукупна частка тих, хто вважав себе відносно забезпеченим, зменшилась лише за жовтень-листопад 2008 р. з 75,2% до 68,2%. Відповідно, збільшилась частка тих, хто у фінансовому плані ледве "зводить кінці з кінцями" (з 17,5% до 24,6%). 36,7% українців бояться зниження рівня життя, 36,5% — втрати роботи, 24,9% — втрати заощаджень, 12% — голоду, 7,2% — втрати житла. Опитування, яке було проведене 3 — 12 квітня 2009 р. (1984 респонденти, всі області України), виявило, що у квітні наслідки кризи відчули 95% населення (в лютому — 92%), доходи знизились на 45% [19]. У той же час соціологічні дослідження засвідчували рекордний рівень соціального песимізму в Україні, який проявився у крайній негативній оцінці мешканцями всіх регіонів політичної ситуації (92% респондентів), економічного стану (89% респондентів), а також у різкому зниженні задоволеності громадянами життям, впевненості в завтрашньому дні (Компанія "Research&Branding Group", 22 — 30 листопада 2008 р.) [19].

Проведене у березні 2011 р. опитування 2-х тисяч респондентів з усіх регіонів продовжує свідчити про низький психологічний стан населення країни. Самою великою небезпекою для України зараз вважають економічний занепад 53,0% респондентів, а далі: зростання безробіття (47,0%), знецінення гривні (23,0%), свавілля влади (23,0%) і деградація населення (18,0%) [22].

Зазначені негативні процеси в українському суспільстві безпосередньо вплинули на демографічний стан в країні. З 2010 року знову почалося падіння народжуваності (498,4 тис. проти 512,5 тис. у 2009 році), збільшився рівень смертності населення (до 15,2 осіб на 1000 населення), посилюється природне скорочення (до -4,3‰). Чисельність населення країни продовжувала зменшуватись і на кінець 2010 року склала 45,8 млн. осіб [18].

Безпосереднім відображенням цих процесів є зміни і у шлюбно-сімейних відносинах. Відбувається зниження кількості зареєстрованих шлюбів з 416,4 тис. у 2007 р. до 300,1 тис. у 2010 р. (на 1000 населення

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

— з 9,0% до 6,6%), а також зміни у шлюбній поведінці людей. При цьому слід зазначити, що всі ці роки населення України характеризується доволі високим рівнем шлюбності, збереженням традиційної налаштованості на шлюб і сім'ю. За результатами соціологічних досліджень, лише 5,0% населення віком 30 років і старше ніколи не були і не перебувають зараз у шлюбі (5,3% чоловіків; 4,6% жінок), а віком 35 років і старше — лише 3,0% (3,2% чоловіків і 3,7% жінок). 63,4% осіб, які зараз не перебувають у шлюбі, планують у майбутньому подружнє життя, а причинами того, що до цього часу не були одруженими, респонденти вважають: не зустріли людину, з якою можливі шлюбні стосунки; ще не готові для шлюбу (юнаки і дівчата віком до 25 років); відсутність відповідних житлових умов; недостатній рівень доходів [16, с. 92, 95].

Суттєвою рисою сучасних шлюбно-сімейних відносин є різноманіття форм сімейних об'єднань та шлюбних стосунків. В країні поширюється тенденція до зростання кількості незареєстрованих шлюбів, що вносить суттєві корективи у формування сімейної структури населення і народжуваності. В 2001 році, за даними перепису населення, у незареєстрованому шлюбі перебувало 7% одружених чоловіків і заміжніх жінок. Значно більша їх частка серед молоді віком 15 — 19 років — 25,3% у чоловіків і 19,2% у жінок. Тобто нові форми шлюбних союзів більш поширені саме серед молоді, яка знаходиться "на порозі" дітородної діяльності [18].

Проведені в останні роки соціологічні дослідження свідчать, що неформальні шлюбні відносини стали звичайною системою організації сімейного життя. Більшість населення ставиться до цього позитивно і лише одна чверть — негативно. Міські жителі схвалюють незареєстровані шлюби набагато більшою мірою, ніж сільські, а молодь віком 15 — 29 років і особи віком 30 — 40 років порівняно з особами старшого віку позитивно сприймають дану форму сімейних відносин. Незважаючи на це, тільки 10,0% одружених живуть у незареєстрованому шлюбі, а 90,0% віддають перевагу традиційній формі шлюбу [16, с. 96-97]. У більшості випадків незареєстрований шлюб є своєрідним випробувальним етапом перед офіційною реєстрацією шлюбу.

Характерним є зростання частки дітей, народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі (до загальної кількості народжених): 1990 р. — 11,2%, 2000 р. — 17,3%, 2009 р. — 21,2% (108,6 тис.) [20, с. 345]. Ці структурні зрушення у народжуваності обумовлені сучасними особливостями перебігу процесів шлюбності і розлучуваності, формування шлюбно-сімейного складу населення. Сукупність позашлюбних народжень є народження як у самотніх жінок, так і у сім'ях, які перебувають у консенсуальному шлюбі. Причому позашлюбна народжуваність є більш високою в наймолодших, навіть підліткових групах (15 — 19 років). Високі значення позашлюбних народжень мають також зрілі жінки у віці 40 — 44 роки, які народжують єдину дитину "для себе", а також у повторному незареєстрованому шлюбі.

Важливою характеристикою шлюбного стану населення є його шлюбний статус. Укладаючи шлюб, розлучуючись або овдовівши, люди змінюють свій шлюбний статус, переходячи з одного шлюбного стану в інший. На рівні всього населення ці випадки зміни шлюбного стану утворюють масовий процес переходів, що у своїй сукупності являє відтворення шлюбної структури. Знання цих процесів необхідне для кращого розуміння процесів формування і розпаду родин, тенденцій змін народжуваності, смертності, відтворення населення в цілому.

Однією із сторін цих процесів є динаміка чисельності осіб, які вступили до шлюбу за відповідним шлюбним станом. Так, в останні роки питома вага чоловіків, які ніколи не перебували у шлюбі, становить 73,0 — 75,0%, розлучених — 23,0%; жінок — відповідно, 75,0% і 22,0% [20, с. 351]. В цій структурі відхилень не відбувається. За даними Всеукраїнського перепису населення, у віці 15 років і старше у шлюбі перебувало чоловіків 64,6% і жінок — 54,0%. Причому, у віці 20 — 24 років у шлюбному статусі перебувало чоловіків 24,8%, жінок — 48,1%; 25 — 39 років — відповідно, 60,8% і 70,1% [20, с. 351]. Тобто з роками структура подружжя змінюється: змолоду значно більше заміжніх жінок, до 40-річного віку — співвідношення майже зрівнюється.

Іншою стороною змін шлюбно-сімейних відносин є наростаюча нестабільність шлюбних пар і високий рівень розлучуваності. Такий їх стан привів практично до створення нової для українського суспільства моделі демографічної поведінки — "легкий" вступ і "легкий" розрив шлюбних відносин. Найвищого рівня розлучуваність у країні досягла у 1992 — 1993 рр. (4,2 — 4,3%) [21]. За рівнем загального показника розлучуваності Україна поряд з Росією стала лідирувати в Європі [Eurostat Year Book 2008 — 2009].

З 2000 року спостерігається тенденція до зменшення кількості розлучень: 2000 р. — 4,0%, 2005 р. — 3,9%, 2010 р. — 2,8% [21]. Стало покращуватись співвідношення показників шлюбності і розлучуваності [див. табл. 1]. Але до позитивних явищ у шлюбно-сімейних відносинах цей факт віднести не можна. Його слід розглядати як наслідок тієї самої "демографічної хвилі", коли вступ у шлюбний

період молодих поколінь, народжених у кризові 1990-ті роки, супроводжувався інтенсивним зменшенням їх чисельності.

Для характеристики стану шлюбно-сімейних відносин важливе значення мають показники тривалості шлюбу ("міцність шлюбу"). Статистичні дані свідчать, що найбільш часто розпадаються шлюби тривалістю 1 — 4 і 5 — 9 років (33,0 — 35,0%). Набагато менше розпадів шлюбів у перший рік і після 15 — 19 років спільного життя. Після 2000 року спостерігається стійка тенденція зростання розлучень у подружжя до 1 року, 1 — 4 і 15 — 19 років. В інтервалах 5 — 9 і 10 — 14 років кількість зареєстрованих розлучень зменшується. Розлучуваність шлюбів тривалістю 20 років і більше залишається незмінною (30,0 — 31,0%) [20, с. 355].

Соціологічні дослідження підтверджують, що нестабільність шлюбних відносин, висока ймовірність розпаду сім'ї є однією з найбільш складних і актуальних проблем у цій сфері. Серед всіх опитаних кожен 10-й, а серед осіб віком 35 — 49 років — кожен сьомий знаходились у статусі розлучених. Провідними причинами розлучень слід вважати напруження у морально-психологічних та емоційних стосунках. Так, 42,0% респондентів такими причинами називають відчуженість між подружжям, ревності, подружню зраду, незадоволеність інтимним життям. Все це підсилюється невірністю матеріальних і житлових проблем (44,0%), поширенням алкоголізму (21,4%), насильством у сім'ї, вживанням наркотиків (6,2%) тощо [16, с. 108].

Зміни у шлюбно-сімейній поведінці населення України, як це довели соціологічні дослідження, значною мірою пов'язані з засвоєнням населенням, насамперед молоддю, західної моделі матримоніальної поведінки в умовах "відкритого суспільства" та впливом фундаментальних факторів сучасної трансформації сім'ї — індивідуалізації, плюралізації, свободи вибору тощо.

Багато років в українському суспільстві під потужним тиском системи ЗМІ відбувається цілеспрямоване впровадження в свідомість людей і, перш за все, молоді західних зразків сімейної, репродуктивної і сексуальної поведінки. Сім'я відчуває жорсткий вплив середовища, що не сприяє її міцності. Суспільство перебуває в моральному стані, про який раніше попереджували вітчизняні соціологи, виходячи з досліджень трансформацій суспільного ладу: це зростаюча злочинність, насилля, зміна на гірше моральних орієнтирів в суспільстві. Тому і спостерігається поглиблення деформації шлюбно-сімейних процесів, втрата частиною суспільства морального пріоритету великої родини, зниження статусу жінки-матері, а також зниження цінності дітей у житті родини.

До соціальних факторів такого стану сімейних відносин слід віднести тенденцію, пов'язану з емансипацією жінок і зміною їх ролі у суспільному житті. В нових умовах змінюються ціннісні орієнтації сучасної жінки, збільшується її прагнення до самореалізації, розширюється сфера її практичних інтересів, збільшується потреба в хорошій освіті і престижній роботі. Не випадково, що жінки в наш час є лідерами у більш ніж 50% українських сімей. Значна частина молодих людей відволікається від репродуктивної діяльності, прагне створити для себе матеріальний комфорт або просто вижити в ринкових умовах. Нинішні молоді люди прагнуть спочатку вирішити статусні і матеріальні проблеми (придбання житла, його благоустрій, отримання освіти за затребуваною спеціальністю, добре оплачувана робота), а потім вже — створення і розширення сім'ї.

Негативні наслідки розпаду шлюбів впливають на життя всіх членів родини, а більше всього — на дітей, котрі лишаються в одного з батьків. Щорічно в країні тисячі дітей залишаються без повного батьківського піклування. Кількість і питома вага неповних сімей є настільки великою, що оцінюються як порушення природного середовища розвитку і виховання дітей. Кожна четверта, а у містах — кожна третя українська сім'я з неповнолітніми дітьми є неповною [21].

В сучасних умовах, коли рівень доходів більшості населення є низьким,² неповні сім'ї є особливо соціально вразливими, значна частка їх знаходиться за межею бідності. Зростання кількості неповних сімей інтенсивно наближає їх до зони економічного і соціального ризику — залученню дітей до вживання алкоголю, наркотиків, протиправних дій тощо.

Соціальною небезпекою для шлюбу і сім'ї є тяжіння батьків і членів родини до куріння і алкоголю, що приводить до тяжких фізіологічних і психологічних випробувань сім'ї і сімейних відносин. Проведені Державним інститутом розвитку сім'ї і молоді дослідження показують, що алкоголізм і паління набули в Україні загрозливих розмірів. 20,0% українців регулярно вживають алкоголь, з них до 36,0% — жінки. Це захоплення починається змолоду (28,0% — у віці 18 — 29 років). За даними ВООЗ, курять

² У 2005 р. показник бідності становив 27,1%, нині — понизився до 26,4%, що стосується майже 12,5 млн. громадян. Від цього соціального лиха найбільш потерпають сім'ї, що мають дітей. Зокрема, 76,4% — це багатодітні сім'ї і 26,4% — родини з дітьми та безробітними [22].

близько 30,0% українців. Причому пік популярності куріння приходить на людей у репродуктивному віці: 25 — 28 років — 44,0%, 29 — 49 років — 40,0%, а 36,0% — це молодь 18 — 24 років. Багато дітей починають курити ще в початкових класах школи, і частіше це ті з них, у кого курять обоє батьків. Медики стверджують: в країні доволі швидко розвивається дитячий алкоголізм, посилений розповсюдженням куріння. А це одна з головних причин розладу в сім'ях і їх розпаду, підрив репродуктивного здоров'я людей [22].

Нестабільність шлюбу, неповні сім'ї з дітьми в умовах соціально-економічної трансформації, коли відбувається маргіналізація частини сімей внаслідок зниження життєвого рівня населення, загострення соціальних патологій, породжує такі небезпечні явища, як соціальне сирітство, безпритульність та бездоглядність дітей. На початку 2010 року в країні налічувалось майже 101 тис. дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [20, с. 481]. Не зменшується кількість безпритульних дітей. Щорічно армія їх поповнюється на одну тисячу [21]. Соціологами складено узагальнюючий портрет безпритульного. В основному це хлопчики від 6 до 16 років (80%). Інші 20% майже порівну припадають на дітей до 6 років і підлітків старше 16-ти. Далеко не всі вони сироти або підопічні дитячих будинків. Серед безпритульних достатньо і "домашніх", але половина дітей вулиці вже не ідентифікують себе зі своєю сім'єю і не хочуть повертатися додому [19].

Експертна оцінка сучасного стану шлюбно-сімейних відносин зі всією серйозністю доводить, що наявність великої кількості неповних сімей, збільшення чисельності дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є гострими соціально-демографічними проблемами сучасної України. Основним напрямком соціально-демографічної політики щодо зміцнення шлюбу, сім'ї, запобігання зростання розлучуваності повинно стати морально-психологічне оздоровлення суспільства, дієва допомога у кризових ситуаціях сім'ям, боротьба з алкоголізмом, наркоманією. Всі ці проблеми можуть вирішуватись лише на тлі покращення економічної ситуації та соціально-економічних умов життєдіяльності сімей.

З 2005 року в країні проводиться реформа системи державного захисту та форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, яка передбачає введення в дію нового механізму фінансування витрат на утримання цих дітей.³ Поряд з цим держава всіляко підтримує і стимулює різні сімейні форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, таких, як усиновлення, опіка, патронат, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу. З 2000 року по 2009 р. включно в країні усиновлено понад 54,0 тис. дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в тому числі громадянами України 34,9 тис., іноземцями — 19,1 тис. дітей, тобто 35,4% [20, с. 481].

Цілком зрозуміло, що українське суспільство зацікавлене в національному всиновленні, тому в країні повинні бути створені для цього відповідні економічні, соціальні й організаційні умови. В цьому напрямку діє, зокрема, прийнятий в червні 2009 р. Верховною Радою України Закон "Про внесення змін до Кримінального і Сімейного кодексів України відносно усиновлення", яким регулюються питання відносно прав дітей-сиріт та їх захисту [19].

Укріпленню шлюбів і сімейних відносин, підвищенню народжуваності сприяла, на наш погляд, державна політика надання істотної грошової допомоги при народженні дитини і вихованні її до 6-ти років. В 2005 р. на народження первістка виплачувалось 8,5 тис. гривень, з 1 січня 2008 р. виплати збільшились: на першу дитину 12,24 тис. грн., на другу — 25 тис. грн., на третю — 50 тис. грн. В держбюджеті на 2011 рік видатки у сфері соціального захисту збільшено на 2,7 млрд. грн., що дасть можливість підняти розміри державної допомоги сім'ям. Так, допомога на першу народжену дитину за рік складає 37,0 тис. грн., на другу — 75,9 тис. грн., на третю — 151,7 тис. грн. З 1.01.2011 року вступив в дію Закон "Про внесення змін до статті 15 Закону України "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям", яким зумовлено збільшення матеріальної допомоги на дітей віком від 3-х до 10-ти років [19, 22].

Все це позитивно вплинуло на загальний сімейний стан в суспільстві. Що ж до демографічних свідчень певної результативності наведених державних актів матеріальної підтримки сімей з дітьми, то ними, безумовно, є свідчення змін до покращення основних демографічних показників: росту рівнів шлюбності (2007 р. — до 9,0‰) і народжуваності (2009 р. — до 11,1‰), зменшення рівня розлучуваності (2009 р. — 3,2‰), що є свідомством укріплення сім'ї [див. табл. 1]. Однак, на думку деяких експертів, такі виплати не можуть бути довготривалим час соціально ефективними, бо вони не в змозі компенсувати надто низький рівень оплати праці як основного джерела відтворення працюючого населення і

³ Указ Президента України від 11.07.2005 р. № 1086 "Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей" [19].

підростаючих поколінь. Середній рівень доходів населення не забезпечує простого відтворення (дводітна сім'я). Доведено: якщо в дохід сім'ї не буде включено додаткову складову на народження, догляд і виховання дітей, головна демографічна компонента — народжуваність — не зростатиме.

Особливої уваги з боку держави заслуговують багатодітні сім'ї. Це пояснюється тим, що вони в умовах демографічної кризи певною мірою гальмують процес депопуляції країни, а також тим, що виступають осередком збереження українських традицій багатодітності. Тому такою великою є соціальна і національна значимість багатодітних сімей.

В останні роки, хоч рівень народжуваності в Україні дещо підвищився, кількість багатодітних сімей продовжує зменшуватись. Вибіркові обстеження умов життя домогосподарств, які проводить Держкомстат України, показують, що найбільшого поширення набула одностатність (67,9% домогосподарств з дітьми віком до 18 років одностатні, 28,4% — дводітні і лише у 2,6% домогосподарств проживає троє дітей, у 1,1% — четверо і більше дітей). Великі сім'ї (з 5-ти і більше осіб) характерні для сільських поселень — 14,0% проти 6,0% у міських [16, с. 20].

В цьому сенсі слід визначити, як само населення ставиться до багатодітної сім'ї. За результатами соціологічного дослідження "Сім'я і діти 2008", середня бажана кількість дітей становить 2,12 дитини. Дві третини усіх респондентів вважають, що в сучасній сім'ї має бути дві дитини. Майже 17,0% опитуваних вважають, що в наш час достатньо в сім'ї однієї дитини. 13,0% респондентів наполягають на тому, що батьки повинні виховати щонайменше три дитини. І менш ніж 2,0% погодилися, що ідеальною кількістю дітей у сім'ї є четверо або більше. Причому найнижчий показник зафіксовано у наймолодшій групі респондентів (15 — 19 років) — дві дитини, найвищий (2,19 — 2,22 дитини) — у групі респондентів 30 — 40 років [16, с. 119, 125].

Соціологічні дослідження багатодітних сімей засвідчують, що емоційно-психологічний клімат у більшості таких сімей є позитивним: майже всі респонденти охарактеризували взаємини у сім'ї як гарні, 80% зазначили, що проміж подружжям існує майже повна спільність поглядів та інтересів тощо [16, с. 20-21]. Однак матеріальне становище таких сімей нижче середнього рівня по країні, вони, як правило, незадоволені своїм матеріальним достатком і житловими умовами. У більшості родин грошей вистачає лише на харчування та на найнеобхідніші речі. Сучасний рівень доходів населення країни не дає змоги багатодітній сім'ї самій вирішувати матеріальні проблеми. Тому багатодітні родини як ніхто потребують матеріальної підтримки держави, посилення стимулювання багатодітності.⁴ Тільки в такому разі в суспільстві може змінитись відношення до багатодітних сімей, бо в наш час, як свідчать соціологічні опитування, повністю підтримує їх тільки чверть опитаних, інші негативно оцінюють таку модель сім'ї, а біля 10% висловлюють шире співчуття батькам і дітям таких сімей [18].

В умовах демографічної кризи виникає необхідність збільшення уваги до сімей як головних осередків відтворення населення і робочої сили. Перш за все це стосується молодих сімей і сімей активного дітородного віку (15 — 49 років). Саме молоді сім'ї та подружжя сприятливого дітородного віку мають вирішальне значення в побудові ефективної економічної, соціальної та демографічної політики. Популяризація в країні інституту сім'ї на державному рівні — одна з найважливіших сучасних соціальних задач.

Шлюб і сім'я — це такі соціальні інститути, через які проявляється соціально-економічна детермінованість демографічних процесів, що підкреслює їх особливу роль і значимість для суспільства.

Як показано в даній статті, шлюбно-сімейні процеси в українському суспільстві знаходяться в складних умовах перебудови, що супроводжується також негативними та небажаними наслідками. Це стосується, головним чином, депопуляції населення. Однак можна констатувати, що демографічна ситуація в країні стала характеризуватись деякими рисами і ознаками позитивного розвитку. З ними пов'язуються перспективи призупинення демографічної кризи в Україні.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Архангельский В. Н. Факторы рождаемости.— М.: ТЕИС, 2006. 2. Гнибіденко І. Демографічні аспекти національної безпеки держави // Україна: аспекти праці.— 2007.— № 5. 3. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень.— К.: Держкомстат України, 2008. 4. Здоров'я жінок та дітей в Україні // Авт. кол.— К.: ПРООН в Україні, 1997. 5. Концепція демографічного розвитку України на 2005 — 2015 рр.— К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. 6. Курило І. О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації (Монографія).— К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2006 — 341 с. 7. Краткий отчёт о работе Европейского форума по

⁴ До речі, з 1.01.2011 р. вступив у силу Закон "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям". В березні 2011 р. Кабінетом міністрів заявлено про здійснення в країні Програми підтримки молодих сімей і стимулювання багатодітних сімей, яка передбачає як матеріальну підтримку, так і поліпшення житлових умов [19].

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

народонаселенню (Женева, январь 2004 г.).—Доступно: http://demoscope.ru/weekly/knigi/m_doc/m_doc_02.html.

8. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Демократичний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики".— К.: КНЕУ, 2006. 9. Мельник С., Гаврюшенко Г., Шубенок С. Демографічна ситуація в Україні: стан, головні проблеми та способи їх вирішення // Україна: аспекти праці.— 2006.— № 5. 10. Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку.— К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. 11. Пирожков С. Демократичний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики. т. I.— К.: КНЕУ, 2006. 12. Прибыткова И. М. Демографическая старость Украины: история болезни / Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасності суспільства. Збірник наукових праць Випуск 15.— Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009 — с 382. 13. Регіональні особливості шлюбно-сімейної структури населення України та процесів її формування // Населення України — 2004. 14. Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991 — 2003 рр.). Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 р.— К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2004. 15. Чуйко Л. В., Савченко І. М., Карнаущенко О. В. Сім'я молодих людей в сучасних умовах. За підсумками одноразового соціально-демографічного обстеження // Статистичний бюлетень— К.: Мінстат України, червень 1997 р. 16. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні.— К.: АДЕФ-Україна, 2008.— 256 с. 17. Шульга М. О. Метаморфози українського суспільства. Коментарі соціолога.— К.: Інститут соціології НАН України, 2003.— 245 с. 18. Демографія. — Доступно: <http://pms.orthodoxy.ru/demogra/index.htm>. 19. Ukrainian Media Service. — Доступно: http://www.obozrevatel.com/list/tape_articles.htm. 20. Статистичний щорічник України за 2009 рік // Держкомстат України.— К.: Державне підприємство "Інформаційно-аналітичне агентство", 2010.— 566 с. 21. Статистична інформація / [Електронний ресурс] / Держкомстат України.— Офіційний веб-сайт.-Доступно: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. 22. Аргументи і факти в Україні. — Доступно: http://www.aif.ua.society/article/24000_u.html.